

<https://doi.org/10.62837/2024.8.362>

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının üdri,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent,
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>
sohret.nesirova24@gmail.com

“BALALARA HƏDİYYƏ”: ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİYYAT TOPLUSU

Xülasə. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində əvəzsiz rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri Firidun bəy Köçərlidir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin zənginliyində günəş kimi parlayan bu böyük ədib elmi-nəzəri, pedaqoji və folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmişdir. Görkəmli maarifpərvər ziyalının fəaliyyətinin çeşidli tərəfləri ayrıca araşdırmaları zəruriləşdirir. “Balalara hədiyyə”, “Sayaçı sözləri”, “Aşıq Valeh”, “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, “Müsəlman müəllimlərinin hümməti”, “İrəvandan məktub”, “Məişətimizə dair” və s. F.Köçərli yaradıcılığının zənginlik göstəricisidir. Nağılların, atalar sözlərinin, aşıq yaradıcılığının, məsəllərin, lətifələrin, uşaq folklorunun toplanması və nəşri məsələləri ilə bağlı söylədiyi mülahizələr ziyalı mühitin bura yönləndirilməsi istəyindən qaynaqlanırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması ilə əlaqədar yazdığı məqalə və jurnalın Şərq müdrikinin deyim tərzini əsasə çevirməsini xüsusi olaraq vurğulaması sırf məqsədyönlü bir iş olaraq özünü göstərir. “Şərq xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışqlarını məsəllər, atalar sözləri və Şərqlin müdrik məzhəkəsi olan Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bəzəməyi sevirlər” (7, s. 117). Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, tədqiqi ilə bağlı söylədiyi fikirlər, müasirlərinə ünvanladığı məktublar bütün məzmunu ilə dövrün problemlərinin həllinə, çətinliklərin aradan qaldırılmasına, elm, təhsil, məktəb, uşaq tərbiyəsinin aktuallığına bağlanır. “Balalara hədiyyə” böyük maarifpərvər ədibin fəaliyyətinin örnəyi olaraq mühit üçün nümunəyə çevrilməklə görülməli işlərin perspektivlərini açıqlayır.

Açar sözlər. F.Köçərli, əfsanə, rəvayət, nağıl, məsəl, hekayə, uşaq ədəbiyyatı və s.

"A GIFT FOR CHILDREN": A COLLECTION OF ETHICS AND SPIRITUALITY

Shohrat Nusrat Gizi Mammadova

Summary. One of the personalities who played an invaluable role in the history of Azerbaijani pedagogical thought is Firidun Bey Kocharli. This great literary man, who shone like the sun in the wealth of the late 19th and early 20th centuries, became an example with his scientific-theoretical, pedagogical and folkloristic activities. Various aspects of the activity of a prominent enlightened

intellectual require separate studies. "Gift to children", "Sayachi words", "Ashiq Valeh", "Literature of Azerbaijani Tatars", "Homage of Muslim teachers", "Letter from Yerevan", "About our household", etc. It is an indicator of the richness of F. Kocherli's creativity. His opinions on the issues of collecting and publishing fairy tales, proverbs, lovers' creativity, parables, anecdotes, children's folklore were caused by the desire to direct the intellectual environment here. The article he wrote in connection with the publication of "Molla Nasreddin" magazine and the magazine's special emphasis on turning the style of sayings of the Eastern sage into the basis, shows itself as a purely purposeful work. "Eastern peoples, especially Azerbaijanis, like to decorate their conversations with parables, proverbs and anecdotes of Molla Nasreddin, the wise joker of the East" (7, p. 117). His opinions on the collection, publication, and research of folk literature, and the letters he addressed to his contemporaries are all related to solving the problems of the time, overcoming difficulties, and the relevance of science, education, school, and child education. "Gift to Children" reveals the perspectives of work to be done by becoming an example for the environment as an example of the activity of a great enlightened writer.

Key words. Firidun bey Kocharli, legend, narrative, fairy tale, parable, story, children's literature, etc.

«ПОДАРОК ДЕТЯМ»: СБОРНИК ПО ЭТИКЕ И ДУХОВНОСТИ Шохрат Нусрат Гизи Мамедова

Краткое содержание.

Легенды и предания составляют важную часть в Одной из личностей, сыгравших неоценимую роль в истории азербайджанской педагогической мысли, является Фиридун бек Кочарлы. Этот великий литератор, сиявший, как солнце, в богатстве конца XIX — начала XX веков, стал примером своей научно-теоретической, педагогической и фольклорной деятельности. Различные стороны деятельности выдающегося просвещенного интеллектуала требуют отдельного исследования. «Подарок детям», «Саячи слова», «Ашык Валех», «Литература азербайджанских татар», «Посвящение мусульманским учителям», «Письмо из Еревана», «О нашем хозяйстве» и др. Это показатель богатства творчества Ф. Кочерли. Его мнения по вопросам собирания и издания сказок, пословиц, любовного творчества, притч, анекдотов, детского фольклора были вызваны стремлением направить сюда интеллектуальную среду. Статья, написанная им в связи с выходом в свет журнала «Молла Насреддин» и особым акцентом журнала на взятии в основу стиля изречений восточного мудреца, проявляет себя как чисто целенаправленная работа. «Восточные народы, особенно азербайджанцы, любят украшать свои беседы притчами, пословицами и анекдотами Моллы Насреддина, мудрого шутника

Востока» (7, с. 117). Его мнения о сборе, издании и исследовании народной литературы, письма, адресованные современникам, связаны с решением проблем времени, преодолением трудностей, актуальностью науки, образования, школы и детского образования. «Подарок детям» раскрывает перспективы предстоящей работы, став примером для окружающей среды как пример деятельности великого просвещенного писателя.

Ключевые слова. Фиридун бек Кочарлы, легенда, повествование, сказка, притча, повесть, детская литература и т.д.

Giriş. Azərbaycan mədəniyyət tarixində əvəzsiz rol oynamış F.Köçərli fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini xalqın maariflənməsi, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsi sahəsində gördüyü gərəkli işlər təşkil edir. Qori müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasındakı müəllimlik fəaliyyəti, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, A.Səhhət, M.Ə.Sabir və s. ziyalılarla yazışmaları və müxtəlif səpkili məqalələri, xalq ədəbiyyatının toplanması sahəsindəki gərəkli işləri və s. ədibin məqsədyönlü fəaliyyətinin mənzərəsidir. “Kavkaz”, “Zakavkaziya”, “Kaspi”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və s. mətbuu orqanlarında nəşr olunan məqalələri mündəricəsi, mövzu aktuallığı ilə əsaslı bir mənzərəni sərgiləyir. “Balalara hədiyyə” kitabı bütün bunların nəticəsi olaraq sırf zərurətdən, yaranmış boşluğu doldurmaq istəyindən meydana çıxmışdır.

“Qafqazda cığır açan ilk kitab”. F.Köçərlinin kitaba “Balalara hədiyyə” adını verməsi təsadüfi deyil, məqsədyönlü işin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır və bütün məzmunu ilə uşaqlara hədiyyə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu kitabın işıq üzü görməsindən sonra S.Hüseyn “Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab” adlı məqalə yazmış və dəyərinin əvəzsizliyini açıqlamağa çalışmışdır. “Qafqazda cığır açan ilk kitab” (4) kimi qiymətləndirilən bu toplu uşaqların dərslük ehtiyacını ödəmək üçün meydana çıxmışdır. M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, A.Şaiq və başqa ziyalıların yaratdığı dərslük və məktəb ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına yönəlmiş kitablar bir ədəbi-mədəni hərəkət olaraq diqqət önünə gəlir.

“Balalara hədiyyə”də özünə yer alan nəsr və nəzm nümunələri sözün həqiqi mənasında təkrar qeyd edək ki, uşaqlara hədiyyədir. “İt və pişik”, “Toyuq”, “Xoruz və padşah”, “Ərincək it”, “Qarı və pişik”, “Qoyun”, “Üşüdüm ha, üşüdüm”, “Keçi”, “Çoban”, “Qurd”, “Ağ qoyun”, “Dəvə və tikan”, “Nazıkbənazik və tazıkbətazik”, “Layla”, “Günəşi çağırmaq”, “Qızlar nəğməsi”, “Tülkü və üzüm”, “Buğda, arpa və darı”, “Darı və buğda”, “Tülkünün hekayəti”, “Düzgü”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və s. bədii nümunələr uşaq təsəvvürünü, hiss və duyğularını əks etdirmək baxımından bir əvəzsizlik sərgiləyir.

“Balalara hədiyyə”nin başlanğıcına görkəmli maarifçi F.Köçərli kitabın məqsəd və məramı haqqında maraqlı bir tərzdə deyir: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk (azərbaycanlı-red.) milləti öz məişətinə, ayın və adətinə dair

yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik (incə red.) mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayaçı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, Vətəninə və dilini sevir, bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır. Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın. Məcmuəyə daxil olan ancaq "Tülkü və üzüm" təmsili ruscadan tərcümə olunubdur" (6, s. 3). Konseptual şəkildə söylənmiş bu mülahizələr müəllifin uşaq dünyasının mütəxəssisi olmasını və tapmaca, yanılmac, nağıl, təmsil, rəvayət, sanama və s. baxımından mükəmməl bir spesifikasiyi sərgiləyir.

Kitaba yazılmış başlanğıc yazıda bir məqam xüsusi olaraq vurğulanır və mühit aspektində qeyd olunur ki, "mütərcim Eynəlibəy Sultanov öz dilimizin şivəsini itirməyibdir. Möhtərəm şairimiz Abbasğa Nazirin və mərhum Mustafa ağa Arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri dəxi məcmuədə dərc olunubdur ki, onların məna cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsiri ola bilər. Qasım bəy Zakirin təmsilat mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş əsərlərdir... Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa - böyük, ya kiçik - onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındadır. Böyük adamların ürəklərinin açılmasına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütalibə əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir" (6, s. 3). Ümumiyyətlə, mövcud problemlərdən çıxış edən mütərəqqi maarifçi ziyalı cocuqların, körpələrin, yeniyetmələrin tərbiyəsi baxımından gördüyü işlər bir əlçatmazlığı müəyyənləşdirir və reallığın hadisəsi olaraq diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır. M.Arifin, Q.Zakirin, E.Sultanov, A.Nazirin adlarının çəkilməsi yaranmış mənzərəni əhatələmək işindən irəli gəlməklə problemlərin çözümünü açıqlayır. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı yaratmaq baxımından mövcud mənzərədən çıxış etməklə diqqəti mahiyyətə yönləndirir. Tərbiyə vasitəsi kimi gərəklı örnəklərin yaradılmasını diqqət önünə gətirir.

Folklor bütün parametrlərdə xalqın həyatını, tarixini, etnoqrafik zənginliyini əks etdirəcək şeriksiz mədəniyyət hadisəsidir. Xalqın təsəvvürləri, istək və arzuları, idealları, övlad tərbiyəsi, kutsallıqlar, ailə institutunun formalaşdırdığı müəyyənlik bir çeşni olaraq nağıl, əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, xalq mərasimləri, meydan tamaşaları və s. timsalında özünə yer alır. F.Köçərli də pedaqoji fikrin əvəzsiz simalarından biri olaraq yaşanan boşluğu doldurmaq məqsədi ilə balalara öz hədiyyəsini vermək yolunu tutur. Məsələn, "Günəşi çağırmaq", "Qızlar nəğməsi", "Tülkü və üzüm", "Buğda, arpa və darı" və s. nümunələr müxtəlif yaş dövrləri baxımından uşaqlarının təsəvvürlərini əks etdirmək, düşüncələrini formalaşdırmaq

səciyyəsi daşıyır. Qısa, konkret və həm də dəqiq bilgi vermək xüsusiyyəti ilə səciyyələnən bu nümunələr xalq arasından toplanmaqla kitablaşdırılmışdır. “F.Köçərlinin yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətli olmuşdur. O, qabaqcıl maarifpərvər, müəllim, pedaqoq, həm də xalq ədəbiyyatının toplayıcısı, ədəbiyyat tarixçisi idi” (3, s. 42-48). Onun “Balalara hədiyyə” kitabı, eləcə də atalar sözü, məsəl, tapmaca, düzgü, nağıl və s. haqqında yürütdüyü mülahizələr bu gün də aktuallığını saxlayır. Çünki böyük marifçi bütün ruhu və varlığı ilə elm, təhsil, mədəniyyət, maarif və uşaq tərbiyyəsi məsələlərinə bağlı olmuş və bu sahədə fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmişdir. Toplama işləri sahəsində gördüyü işlər bunun bariz örnəyidir. “Buğda, arpa və darı” timsalında həcm etibarilə kiçik, ancaq mənə tutumu ilə dastanlara sığacaq bir nümunəyə diqqət yetirək: “Bir gün buğda, arpa və darı bir-birilə söhbət edirdilər.

Buğda dedi:

-Mənim bir tikəm bir dağı aşırır.

Arpa dedi:

-Mənim də bir tikəm dağı yarısına kimi çıxardır, amma aşırmağına zəmin ola bilmirəm.

Darı da dedi:

-Mən xalqın uşağının qanına bais ola bilmərəm ki, evindən çıxarıb borana salam, öldürəm. Məndə o qüvvət yoxdur” (5, s. 35). Kifayət qədər aydın, səlis və həm də dəqiqliklə verilmiş bu folklor örnəyi xalq yaradıcılığının zənginlik nümunəsidir. Burada bir neçə istiqamət diqqət önünə gəlir ki, bu da uşaq dünyagörüşünə əvəzsiz izlər qoymaq xüsusiyyəti ilə səciyyələnir.

a) bilgi vermək xüsusiyyəti və mətn informasiyasının mahiyyətinə dayanan spesifiklik:

b) uşaq təsəvvüründən çıxış etməklə yaşam tərzi kontekstində canlandırma:

c) dil və düşüncə özünəməxsusluğunda etnik kimliyin ifadəsi və s.

“Balalara hədiyyə”nin mətn informasiyası. Görkəmli pedaqoq, əvəzsiz maarifçi, bütün həyatını xalqın zəngin mədəniyyətinin təlqininə kökləmişdir. O, atalar sözü, məsəl, yanılmac, layla, oxşama, nağıl və s. nümunələrlə əsaslı bir təsəvvürü uşaqlara aşılamağa həssaslıq göstərir və bunu vacib olan kimi müasirlərinə yazdığı məktub-müraciətlərində də aydınlıqla göstərir. A.Səhhətə, M.Ə.Sabirə, A.Şaiqə və digərlərinə ünvanladığı məktublar bunun nümunəsidir. Məktublarının birinə A.Səhhət cavab olaraq yazırdı ki, “o pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin, doğru, düz yolda çalışmaqılığa vadar etdin” deyimi bütünlükdə mühit səviyyəsində istək və arzularının, mücadiləsinin göstəricisidir.

“Balalara hədiyyə” mətn informasiyası, uşaq dünyasını əks etdirmə, onun düşüncələrindən çıxış etmə xüsusiyyəti ilə nümunəyə çevrilir. “Qarı və pişik”, “Qoyun”, “Üşüdüüm ha, üşüdüüm”, “Keçi”, “Çoban”, “Qurd” hər birisi özlüyündə əsaslı təsəvvürə, xalq yaddaşında olanlara bağlanmaqla F.Köçərli onları bir araya gətirərək təzədən topluma təqdim edir. Məsələn, “Qurd” nağıl söyləməsində deyilir: “Qurda dedilər:

-Gəl səni qoyuna yollayaq! Başladı ağlamağa.

Dedilər daha niyə ağlayırsan?

Dedi:

-Qorxuram yalan ola.

Qurddan soruşdular:

-Aranda qalacaqsan, yoxsa yaylağa gedəcəksən?

Qurd cavab verib dedi:

-Mənimki el ilədir. El haraya getsə, mən də oraya gedəcəyəm” (5, s. 20).

F.Köçərli bu əhvalat-hekayəni verdikdən sonra xalq arasında geniş işləklilik qazanan atalar sözü və məsəlləri də əlavə edir və mətndən sonra “Məsəllər” başlığı altında nümunələr verir: “Qurddan qorxan qoyun saxlamaz”, “qurd dumanlı gün axtarır” və s. Bütün bunlar folklorşünas alimin toplayıcılıq və tədqiqatçılıq fəaliyyətini və xalq yaradıcılığına bələdliyini aydınlaşdırır. Həcm baxımından kiçik, ancaq məzmun baxımından çox dərin mətləbləri özündə ehtiva edən bu nümunələr uşaqlara bilgi vermək, həyat haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək məqsədi daşıyır. “Azərbaycan uşaq folklorunun çox böyük bir hissəsi didaktik-əxlaqi mövzulara həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə vətənə, xalqa məhəbbət, pislilik, xəyanətə, qorxaqlığa nifrət hissləri aşılır. Gəncliyə, uşaqlara düzlük, əməyi sevmək, sənət və elm öyrətmək tövsiyə olunur” (11, s. 404). Xalqın etnoqrafik yaddaşını, həyat təsəvvürlərini, istək və arzularını özündə ehtiva edən bu nümunələr etnik mənəvi dəyərləri aşılamaq kimi bir kutsallığa yüklənir. Yanıltmaclar, atalar sözü, tapmaca, məsəl, nağıl, sayaqı sözləri, uşaq oyunları və s. bunun bariz nümunəsidir.

Qoyun deyər, mən heç otdan doymaram,

Payız oldu, çörün-çöpün qoymaram.

Hər bir evi yunum ilə bəzərəm.

Ağır-ağır xalılarım var mənim,

Güllü-güllü xalçalarım var mənim (5, s. 20).

Burda isə xalqın məişətində və dolanışıqında, həyat təzində mühüm bir hissəni özündə əks etdirən qoyunçuluqla bağlı epizodik məqam özünə yer alır. Xalq yaradıcılığında qoyunçuluqla bağlı çoxlu məsəl, atalar sözü, əfsanə və rəvayət, nağıl örnəkləri vardır. Sayaqı sözləri bunun bir hissəsi olaraq spesifikləşir.

Nəticə. Xalqın məişətinə, etnoqrafik mədəniyyət tarixinə lazımı qədər bələd olan F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə”ni kitablaşdırması böyük maarifçinin uşaqlara olan əvəzsiz hədiyyəsidir. Bu hədiyyə təkcə uşaqlar kontekstində olanlarla məhdudlaşmır, onun digər tərəfində bütünlükdə ziyalı mühiti üçün nümunə olmaq düşüncəsi dayanır. Pedaqoji mühitin problemlərinə dərinədən bələd olan ədib uşaqların həyatı təsəvvürlərini, bilik və bacarıqlarını formalaşdırmaq baxımından bu gərəkli işə qərar vermişdir. Kitaba toplanan örnəklər məzmunu, ideyası və mətndən sonra verilən “Məsəllər”, “Tapmaca” bölməsi ilə bilgi verməyə, dolğun təsəvvür formalaşdırmağa yüklənir. Bütün bunlar F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının möhtəşəmliyini və uşaqlara ərməğan olma təsəvvürünü faktlaşdırır

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 477 s.
4. Hüseyn S. “Balalara hədiyyə”, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəz. 1913, № 365
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 1967, 88 s.
6. Köçərli F. Mühərririn ifadəyi-məramı. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 341 s.
8. Məmmədov M., Babayev Y., Salamoğlu T. Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
10. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
11. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Rəyçi: professor Mahmud Allahmanlı